

GÜNÜMÜZDE
SÜNNETİN ANLAŞILMASI
[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

29-30 Mayıs 2004 / B U R S A

RİVAYETLER İLE HADİS USÛLÜ ve TARİHİNİN BAZI MESELELERİNİN ANLAŞILMASINDA ANAKRONİZM SORUNU

Yard.Doç.Dr. Erdiñç AHATLI

SAÜ İlähiyat Fakültesi

Türk Dil Kurumunun 'tarih yanılgısı' şeklinde Türkçe karşılığını önerdiği "anakronizm" Batı dillerine Yunanca'dan geçmiş bir kelimedir. Yunanca, geriye, karşı anlamına gelen 'ana' ön ekiyle, zaman anlamındaki 'khronos' sözcüklerinin birleşiminden türetilmiş olan anakronizm, terim olarak birkaç değişik şekilde açıklanmaktadır. Yaygın anlamı itibariyle anakronizm "bir şahıs veya olay ya da olgunun gerçek devrinden başka bir tarihte gösterilmesi" demektir.

Batı'da daha çok tarih bilimi merkezli çalışmalarda gündeme getirilen anakronizm, kullanım alanı ve muhtevastaki unsurlar göz önüne alındığında, hadis ilmi ve rivayetlerin doğru anlaşılmasında da değerlendirilebilecek bir kriter olarak gözükmektedir. Yapılan tariflerdeki açıklamalara bakıldığında anakronizmin; 1. Doğru tarihsel veya kronolojik zamanda bulunmayan, o âna veya güne ait olmayan şey veya kişi, -meselâ, bugünün savaş teknolojisi içinde kılıç- 2. Bir kişinin, olayın, nesnenin vb. asıl tarihinden başka bir tarihi döneme aitmiş gibi görülmesiyle tanımlanan hata, 3. Mevcut güne, koşullara, gelişim düzeyine vb. uymayan davranış, -meselâ erişkin bir insanın parmak emmesi- 4. Geçmiş bu günün değerleri ve çerçevesi içinde kalarak değerlendirmek veya analiz etmek gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.¹

Çekilen tarihî filmlerde sıklıkla anakronik örneklere rastlanmaktadır. Söz gelimi Fatih Sultan Mehmet'in hayatının anlatıldığı filmde, Fatih rolündeki oyuncunun kolunda dijital kol saatinin bulunması veya Battal Gazi filminde bu rolü oynayan kişinin rakibiyle çayırdâ güreş tutması esnasında arka yoldan bir halk otobüsünün

1 Bkz. *The Oxford English Reference Dictionary* (ed: Judy Pearsall and Bill Trumble), 2. baskı, Oxford University Press, Oxford-New York 1996, s.46; *Brewer's Dictionary of Phrase & Fable*, (Adrian Room tarafından gözden geçirilen milenyum baskısı), Cassell Publishers, Finland 1999, s. 37; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yay. İstanbul 1999, s.45; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2000, s. 63.

geçmesi anakronizmin dikkat çekici örnekleri arasında zikredilebilir. Keza yakın tarihlerde bir televizyon kanalının çektiği ve hâlâ zaman zaman gösterilen sahâbî hayatı ve asr-ı saadet dönemine ilişkin filmlerde de bol anakronik örnekler bulmak mümkündür. Anılan filmlerde büyük küçük değişik desen ve renklerde doksan dokuzluk tesbihlerin kullanılması, duvarda kılıfı içinde veya oyma sanatının gayet güzel ince-liklerini yansıtan rahleler üzerinde basılı Mushaf'ın bulunması ve karakter oyuncu- nun bu Mushaftan Kur'ân-ı Kerîm okuması da benzer anakronik yanlışlıkların yer aldığı manzaralardır.

Öte yandan bazen anakronizm çeşitli gerekçelere bağlı olarak bilinçli bir şekilde de yapılabilir. Burada, tarihî günümüzden bakarak resmetmek değil, günümüzü tarihe taşımak şeklinde tersinden bir anakronik tavır sergilenmektedir. Meselâ, son dönemlerin popüler yerli dizilerinden birisi olan *Ekmek Teknesi*'nde, her bölümde farklı bir tarihî olayı işleyen Herodot Cevdet rolündeki Hasan Kaçan'ın anlattığı hikâyelerde geçen anakronik örnekler bu türdendir.

Anakronizm hakkında verilen bu açıklamalardan sonra, konunun rivayetlere ve hadis ilminin bazı meselelerine yansımaları ve neticede ortaya çıkan bazı yanlış anlamalar, kısmen de yanlış anlaşılma ihtimali olabileceği düşünülen konular incelenmeye başlanabilir. Bu tebliğde, rivayetlerde ve hadis ilmi ve tarihinin bazı meselelerinde anakronizm problemi, yukarıda tarifi ve kapsamı verilen dört başlık çerçevesini de içine alacak şekilde üç bölüm hâlinde değerlendirilecektir.

- a. Rivayetlerin tarihî gerçekliğe aykırılığı anlamında anakronizm,
- b. Hadis usûlü ve tarihinin bazı meselelerini değerlendirmede anakronizm,
- c. İtikadî ve siyasî fırkalara dair bazı fiten hadislerinde anakronizm.

a. Rivayetlerin Tarihi Gerçekliğe Aykırılığı Anlamında Anakronizm

Anakronizmin bu türü onun en çok zikredilen örneklerindedir. Bu durum genellikle, Hz. Peygamber dönemi sosyal hayat, kültür, folklor ve coğrafyasının iyi bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. İnsan içinde yaşadığı toplumun hayat tarzına, uygulamalarına öylesine bağımlı ve alışık hâle gelmektedir ki, bazen hadis alanında çalışma yapan akademisyenler bile anakronik açıklama yapmak girdabından kendisini kurtaramamaktadır. Söz gelimi sahâbeyi inceleyen bir hadis doktora tezinde, Mescid-i Nebevî'nin inşasında Hz. Peygamber'in ve sahâbenin nasıl çalıştıkları anlatılırken, Allah Rasulü'nün de diğerleriyle birlikte Mescid'in yapımı için harç, kum, çakıl taşıdığı tez metnine yazılabilmıştır. Bu tezi hazırlayanın aslında, ilgili döneme ait bilgileri kontrol edildiğinde, Mescid'in inşasında hangi malzemelerin kullanıldığını gayet iyi bildiği ve fakat şuur altında saklanan hep çağının camilerinde ve diğer binalarında kullanılan malzemenin etkisinde kalarak farkında olmadan bu ifadeleri kullandığı açıktır.

Anlatılan tarihî dönemi iyi tanımamaktan kaynaklanan anakronik yaklaşımlara vaizlerde de rastlanabilmektedir. Yine gerçekleşmiş bir olayda Hz. Ömer'in Müslüman oluşunu anlatan vaiz, onun Müslüman olan kız kardeşinin evine hiddetle gelip kapıyı hızlı bir şekilde çaldığını, fakat içeridekiler korkudan ses vermeyince bir tekme vurarak kapıyı kırdığını anlatmaktadır. Daha sonra içeriye giren Hz. Ömer'in okunan Kur'ân sayfalarını istediğini ancak onları, Hz. Ömer'in yırtmasından çekinerek eniştesinin banyoya sakladığını söylemektedir. Tabii tüm bunlar anlatılırken o dönemde evlerde kapı ve banyo var mıydı, varsa bugünlere ne kadar benzemekteydi gibi sorular vaizin aklına herhâlde hiç gelmemiştir. Dolayısıyla döneme ait her türlü rivayet okunurken o dönemin şartlarını çok iyi bilmek gerekmektedir. Kullanılan ev eşyası veya başka eşyalar, kılık kıyafet şekilleri ve yaygınlığı, insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin boyutu gibi hususlar dikkate alınmadan rivayetlerden sonuç çıkarmaya çalışmak örneklerde de görüldüğü üzere sağlıklı olmamaktadır.

Öte yandan günümüz kavram ve algılamalarından hareketle rivayetleri geriye dönük okumanın yol açtığı yanlış anlamalar yöntem sapması veya tespit hatalarına sebep olabilmektedir. Yine karşılaşılan gerçeklerden örnekler vererek konu açıklanmaya devam edilirse, 'hijyen' kavramını bir akademisyenin Hz. Peygamber dönemine nasıl taşıdığı, üzerinde düşünülmeğe değer bir anakronik izahtır. Değerlendirilmeye üzere hakeme gönderilen bir yazıda makale sahibi, Hz. Peygamber'in abdestinden arta kalan suyu, tedavi veya başka maksatlarla sahâbenin kullandığına ilişkin rivayetleri incelemekte ve şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Görüldüğü gibi, yukarıdaki rivayetlerde Resûlullah, abdest almada kullandığı müstamel suyu tedavi için hastalara içirmeyi ve üzerine dökmeyi tavsiye ediyor. Hâlbuki bu, her şeyin en doğrusunu yapan ve temizliğe son derece önem veren Peygamber'imize lâayık bir davranış olarak görülüyor. Bunların birer mucize olduğu iddia edilebilirse de, Hz. Peygamber'in hijyenik şartlara riayet ederek mucize göstermesinin daha makul olduğunu düşünüyoruz." Burada öncelikle Hz. Peygamber'in sabah kalkıldığında ellerin üç defa yıkanmadan su kabına sokulmaması gerektiğine ilişkin emri/tavsiyesi² dikkate alınmamış, sonra da mucizenin bile hijyenik şartlara uyularak gösterilmesi gerektiği ifade edilerek modern zamanlarda kullanılan mikroplardan arındırma anlamındaki hijyen kavramı asr-ı saadet döneminde aranmıştır.

Bu konuda dikkat edilmesi gereken bir nokta da rivayetlerde geçen bazı kelimele-
rin tarih boyunca maruz kaldığı anlam kaymalarını hesaba katmadan ileri sürülen iddialardır. Meselâ şalvar giymenin sünnet olduğunu savunan bazı kişiler veya gruplar buna, rivayetlerde geçen "sirvâl"i delil olarak getirmektedir. Hâlbuki anılan kelime Hz. Peygamber döneminde şalvar karşılığı değil, iç don karşılığı olarak kullanılmaktadır.

2 Bk. Müslim, "Tahâret", 87, 88 (I, 233); Ebû Dâvûd, "Tahâret" 49, (h.no: 103, 105).

b. Hadis Usûlü ve Tarihinin Bazı Meselelerini Değerlendirmede Anakronizm

Burada kastedilen, sonraki asırlarda yerleşik hâle gelmiş hadis usûlü bilgileriyle, rivayetlerin tespit, tedvin ve tasnif sürecinde -ki ağırlıklı olarak ilk üç asırdır- zamanla şekillenen ve kişilere veya bölgelere göre değişiklik arz eden, bazı uygulamaları eleştirirken dikkatli olmak ve gelişim sürecini göz önünde bulundurmamak gereğidir. Bu tahlili ve ayırımı iyi yapabilmek için özellikle ilk üç asrın panoramasını tespit etmek ve hadis ıstılahlarının söz konusu devredeki gelişimini hatırdan çıkarmamak gerekmektedir. Meselâ tâbiîn döneminin Katâde (ö.118/736) ve Atâ b. Ebû Rabâh (ö.115/733) gibi bazı önemli isimleri, o dönemde sened kullanımı tam yerleşmediği için, rivayet ettikleri hadislerde bazen senedi zikretmemişlerdir. Hatta bu dönemdeki belli muhaddisler aynı zamanda hadislerden hüküm çıkararak toplumun meselelerine çözüm üreten müçtehid âlimler olduğundan, kendilerine yöneltilen sorulara bazen sahâbî râvisini bile söylemeksizin Hz. Peygamber'in ilgili hadisiyle cevap vermiştir. Bu nedenle tabakât veya başka eserlerde bu gibi muhaddisler hakkında nakledilen böylesi bilgilerle karşılaşıldığında, onları hemen mürsel veya munkatı rivayetleri sebebiyle itham etmeyip dönemin şartlarını dikkate alarak insafli davranmak yerinde olacaktır.

Hz. Peygamber'in risaletiyle başlayan ve tasnif devrine kadar devam eden bu süreçte, şartların gerektirdiği gibi davranılmış, kurallar konulmuş, konulan kurallar şartların değişmesine bağlı olarak, yetersiz kaldığı düşünüldüğünde müdahale edilmiş, düzeltilmiş ya da değiştirilmiştir. Usûl açısından bu süreç işlerken, hadis tarihinde tasnif dönemi yaşanmaktadır. Bu şu anlama gelmektedir: Yaşanan sürecin herhangi bir kesitinde ortaya çıkan eser, o dönemdeki usûl kaideleri dikkate alınarak oluşturulmuştur. Dolayısıyla bir sonraki dönemde yaşanan gelişme ile onu yargulamak haksızlık olacaktır. Tıpkı çıkan yasanın geriye doğru iştilememesi gibi, sonradan oluşan usûl kaidelerine uyulmadığı gerekçesiyle, önceki dönemin eserlerini zayıf/uydurma hadis bulundurmakla tenkide tâbi tutmak isabetli bir eleştiri olmamaktadır. Söz gelimi mürsel hadis rivayetinin kullanıldığı bir dönemde oluşan *Muvattâ* da, senedindeki inkıtâ' nedeniyle zayıf kategorisine düşen mürsellerin bulunmasını tenkit konusu yapmak zikredilebilir.³ *Muvattâ* da 223 tane mürsel hadisin bulunması, ya da aynı dönemde yaşayan Ma'mer b. Râşid'in ve Evzâî'nin eserlerinde munkatı ve mürsel haberlere yer verilmesi çok fazla yadırganmamalıdır. Zira irsal sahâbe döneminden beri zaman zaman uygulanan bir yöntemdir.⁴

Hadis tarihinin ilk üç asırdaki tabîî gelişim seyrini dikkate almadan yapılan anak-

3 Yavuz Ünal, "Hadis Tespit Sisteminin Doğuş ve Gelişim Süreci Üzerine" *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, V2, 2003.

4 Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun 2001, s. 318; Krş. Salahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara 1985, s. 73.

ronik değerlendirmelerden birisi de konuya dair yazılmış klâsik eserlerde manen mütevâtir olarak kabul edilen Hz. Peygamber'in hissî mucizeleri hakkındaki rivayetlere yöneltilen eleştiridir. Genellikle söz konusu rivayetlerin olağanüstü olması ve pek çok kişinin huzurunda gerçekleşmesi dolayısıyla, bunların neden beş on sahâbeden rivayet edildiği, hâlbuki olayın tabiatı icabı daha fazla sahâbî râvisinin bulunması gerektiği ileri sürölmektedir. Oysa hadislerin toplanması ve kayda geğirilmesi bunların muhtevalarına göre herhangi bir ayırım yapılmaksızın her hadis için tabî bir süreç çerçevesinde gerçekleşmiştir. Eğer bu tür rivayetler diğerleriyle mukayese edilecek olursa, bunların senedlerinin, sahâbî ve sonrakilerin sayısı bakımından en fazla râviyi içerdigi görölmektedir. Bu ise, anılan rivayetlerin mevcut diğer hadislere göre râvi sayısı açısından en üstlerde bulunması demektir. Ancak sonraki dönemlerde ortaya atılan iddialarda ilk dönem râvilerin bu rivayetleri yaparken sanki böyle bir ithamla karşılaşacakları varsayılmakta ve onların hiç aklına gelmeyen yukardaki itiraz yöneltilmektedir.

řu tespiti yapmak gerekir ki, böyle bir soru hadislerin tedvin ve tasnif sürecine aykındır ve bir anlamda muhatabı yoktur. Zira hadis tarihine ilişkin herhangi bir eser okuyan herkes, hadislerin toplanması ve konularına göre tasnif edilerek kitap hâline getirilmesinin tabî bir süreç şeklinde cereyan ettiğini bilir. Hadis tedvin faaliyetinde görev alan kişiler, doğal olarak görüştükleri sahâbilerin kendilerine verdikleri bilgileri/haberleri kayda geğirmişlerdir. Tabiatıyla bu durum rivâyetlerdeki sayının azalmasına sebep olmuştur. Çünkü ne sahâbenin tamamı ne de ondan sonraki tâbiîn neslinin tümü, hadis tedvin işinde görev almıştır. Genellikle bu iři, belli bazı şahuslar üstlenmiş ve yürütmüşlerdir. şâyet onlar, yıllar sonra ortaya yukardaki gibi bir soru atılacağını bilselerdi mutlaka daha farklı hareket ederlerdi. Söz gelimi, sahâbeden birisine hadis almaya gelen bir tâbiýe, sahâbî şöyle derdi: "Haydi sen şimdi git, bula-bildiğin bütün arkadaşlarını topla, ben de arkadaşlarımı toplayayım ve peygamberin hadisini size grup hâlinde rivâyet edelim. Bu da kayda mütevâtir olarak geğsin. Zira yıllar sonra gelecek bazı kimseler, pek çok kişinin şâhid olduğu olayları az sayıda kiři rivâyet ederse, mütevâtir değil gerekçesiyle reddedecekler." Ancak neticeden hareketle ortaya atılan ve vakiya mutabık olmayan böyle bir soruyla kimse karşılacağını bilmediği için, tasvir edilen diyalogdaki gibi davranmamışlardır. Tabiatıyla bu tarz bir itiraz, rivayetlerin tedvin ve tasnif sürecini bilerek veya bilmeyerek dikkate almayan anakronik bir itirazdır.

c. İtikadî ve Siyasî Fırkalara Dair Bazı Fiten Hadislerinde Anakronizm

Öncelikle řunu vurgulamak gerekir ki, bu başlık altında ileri sürölen fikirler müsellem kabullerden oluşan ve kesinliği öne sürölen görüşler olmayıp bazı örneklérin sunduğu veriler baz alınarak, itikadî fırkalara ilişkin muteber sayılan hadis kitaplarındaki bazı hadisleri, red tavrını bir yana bırakarak, anlamaya çalışma gayretidir. Bu

sayede daha önce dillendirildiğine pek tanık olunmayan⁵ yeni sayılabilecek bir fikrin, ilgililerinin değerlendirilmesine sunularak tartışmaya açılması hedeflenmiştir.

Anakronizmin bir türünü oluşturan ve önceki âlimlerin ilgili örneklerle dair açıklamalarında manen rivayet dedikleri durum hadis rivayetinde inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Manen rivayetin nakledilen hadis metninin özünü veya muhtevasını ne kadar değiştirdiği konusu tartışmaya açık bir husustur. Genellikle anakronik rivayetlerde muhtevanın çok değişmediği, ancak rivayetin, nakledildiği dönemdeki kişilerin anlayacağı tarzda bazı değişikliklere uğradığı söylenebilir. Burada konuyu anlamaya yardımcı olabilecek en çarpıcı örneklerden birisi şudur: Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: *“Evim ile minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir. Minberim ise havzumin üzerindedir.”* En meşhur ve daha sahih kabul edilen bu rivayetin manen müdahaleye maruz kalarak değişen şekli ise şöyledir: *“Ma بین قبری و منبری روضة من رياض الجنة”* *“Kabrim ile minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir”*. Görüldüğü gibi burada ilk rivayette geçen “ev”in yerini “kabr” kelimesi almıştır. Zira Hz. Peygamber hanımlarından Hz. Âişe'nin evinde (beyt) vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Dolayısıyla daha önce evi olan bu mekân Hz. Peygamber'in kabrine dönüşmüştür. Burada râvinin değişen bu vaküadan hareketle sonraki nesillerin hadisi daha iyi anlamaları maksadıyla olsa gerek “ev” kelimesine “kabr” kelimesiyle değiştirdiği düşünülebilir.

Benzer açıklama itikadî fırkalara yorulan bazı rivayetlerle ilgili de düşünülebilir. Buna göre Hz. Peygamber, ileride çıkacak herhangi bir itikadî fırkaya gaybî haber olarak işaret etmeksizin, muhtemelen kendi döneminde gündeme gelen bazı tartışmalar nedeniyle bir konuda hadis îrâd etmiş, ancak daha sonraları ortaya itikadî tartışmalar ve bunların temsilcileri çıktığı için, hadise râvinin kısmî müdahalesi ya da isim olarak kullanılan kelimeye terim anlamı yüklenerek bu rivayetler belli şahıs veya gruplara hamledilmiş olabilir. Meselâ kaderiyye konusundaki bazı rivayetler için böyle bir yorum ihtimal dâhilinde gözükmektedir. Ebû Dâvûd'un peşpeşe naklettiği iki hadis dikkat çekicidir. Rivayete göre ilkinde Hz. Peygamber: *“Kaderiyye bu ümmetin Mecusîleridir. Hastalanırlarsa onları ziyaret etmeyiniz, ölürlerse cenazelerinde bulunmayınız.”*⁶ buyurmakta; ikincisine ise, *“Her ümmetin Mecusîleri vardır. Bu ümmetin Mecusîleri kader yoktur diyenlerdir. Onlardan kim ölürse cenazesinde bu-*

5 Bu konuda yaptığımız değerlendirmeye benzer bir izah yeni yayımlanan bir makalede bir ihtimal olarak ifade edilmiştir: “Muhtemelen Hz. Peygamber, herhangi bir fırka adı vermeden ileride kaderi yalanlayacak insanların çıkabileceğinden, Allah'ın kaderi konusunun ehemmiyetine binaen bu hususta dikkatli olunması gerektiğinden bahsetmiştir. Zira herhangi bir fırkadan bahsetmeksizin 'kaderi yalanlayanları' uyarma şeklinde hadisler nakledilmiştir. Ancak bu ifadeler Kaderiyye'nin ortaya çıktığı dönemde tartışmaların etkisinde kalan râviler tarafından yanlış yorumlanarak bu fırkaya mensup olan kimselere atfedilmiştir. Bu durum, belki kaderi yalanlayanları uyarı niteliğinde bir aslı olan hadislerin metinlerini müşkil hâle sokmuş ve illetli konuma düşürmüştür”. Yavuz Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi” *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, 1/2, 2003.

6 Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17, (h.no: 4691).

lunmayın, kim hasta olursa ziyaretine gitmeyin. Onlar Deccal'ın taraftarlarıdır ve onları Deccâl'e ilhak etmek Allah üzerine bir haktır."⁷ buyurmaktadır.

Bu rivayetlerin ikincisinde dikkat çeken husus, kaderiyye kelimesiyle kaderi kabul etmeyenlerin kastedildiğinin ifade edilmesidir. Eğer rivayetlerin bir aslı varsa burada iki ihtimal düşünülebilir: Ya Hz. Peygamber "kaderiyye" ismini zikretmeksizin genel olarak kaderden, kaderi reddedenlerden ve bunun mü'min inancına getireceği zararlardan bahsetmiş, ancak râvi, özellikle kaderiyye ismi ile nitelenen gruplar ortaya çıkınca hadiste kastedilenlerin bunlar olduğunu düşünerek, açıkça kaderiyye ismini kullanarak rivayete manen müdahalede bulunmuştur. Ya da Hz. Peygamber sonraki dönemlerde terimleşen anlamının dışında kaderiyye kelimesini isim olarak söylemiş, fakat ileride kader konusunda farklı fikirler ileri süren kişi veya gruplar çıkınca, bu isim onlara verilerek spesifik hâle getirilmiştir. Her iki izah tarzı da anakronik bir yaklaşım olmakla birlikte birinci ihtimalin, manen rivayet olgusu çerçevesinde değerlendirildiğinde, daha olası görülmesi mümkündür.

Ayrıca ifade etmek gerekirse, bu hadiste kastedilen grubun Mu'tezile olduğu düşünülmemektedir. Ancak yukarıdaki gibi hadislerin bir aslının bulunabileceğini gösteren kanıtlardan birisi de Mu'tezile'nin söz konusu hadisleri reddetmeyip, bununla kastedilenin kendileri dışındakiler olduğunu savunmasıdır. Hâlbuki Mu'tezile başka tartışma konularında görüldüğü üzere sistemlerine uymayan veya sahih bulmadıkları hadisleri reddetmekten çekinmeyen bir gruptur.

Tebliğin tamamı göz önünde bulundurularak genel bir değerlendirme yapılacak olursa şunlar söylenebilir: Rivayetler okunurken, bir anlamda empati yapılarak dönemin hayat tarzı, yapısı, folkloru, kültürü, teknik gelişimi ve sosyal hayat dikkate alınmalı ve anlatılanlar ilgili devrin şartları çerçevesinde anlaşılmalıdır. Aksi takdirde okuyucu kendi yaşadığı hayatın değer yargıları ile söz konusu dönemi anlamaya çalışırsa yanlış çıkarsamalarda bulunması kaçınılmaz olacaktır.

Akademik anlayışın gereği olarak rivayetlerdeki malzemeyi eleştirmek, tenkit etmek, tahlil etmek gayet tabiidir. Bu rivayetler içerisinde zayıf ve uydurma olanlar belirlenecektir. Bütün bunlar yapılırken söz konusu rivayetlerin ortaya çıkış gerekçelerini de düşünmek lâzımdır. Meselâ yüceltici peygamber tasavvuruna dair aslı olmayan rivayetler tenkit edilirken, Müslümanların diğer din müntesipleriyle yaptıkları nübüvvet tartışmalarını, tartışma konularını ve tartışmaların nasıl bir seyir izlediğini araştırmadan ileri sürülecek görüşler ve tahliller eksik olacaktır. Bu durum geçmişten günümüze doğru her dönem için gözlemlenmesi gereken bir husustur. Zira insan bir yönüyle içinde yaşadığı kültürün ürünüdür. Tarihte skolâstik zihniyetin egemen olduğu devirdeki insanların dünyaya bakışlarıyla pozitivistimin baskın olduğu maddeci bakışın hâkim olduğu devirdeki insanların bakışları ve değerlendirmeleri birbirlerinden farklıdır.

7 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17, (h.no: 4692).